

תכנית כיבוש הארץ בספר יהושע

האם היתה לנגד עיני המחבר של ספר יהושע, כמות שהוא לפנינו, תכנית הגיונית וסבירה של כיבוש הארץ? טעמו ונימוקו של ניסוח זה בצדו.

מחבר ספר יהושע כמות שהוא — למה? גלוי וידוע לכל העוסקים בחקר המקרא בכלל ובחקר ספר יהושע בפרט, כי רבו התיאוריות הספרותיות-הביקורתיות בדבר תהליך התהוותו של הספר, מספר מחבריו לסוגיהם ולתקופותיהם, העורכים, התוספאים וכו' וכו', לזמניהם ולטיב עבודתם. פוסח אני על כל הפרוכלמאטיקה הזאת, הנתונה, לפי עניות דעתי, במידה מרובה בתחום עולם ההשערות וההרגשות הסובייקטיביות, והריני שואל לאיש או לאנשים האחרונים, יהא כינויים "מחברים" או "עורכים", אשר הורישו לנו את הספר כמתכונתו.

ההיתה לנגד עיניהם של הללו תמונה רעיונית של הכיבוש, תמונה התואמת את השכל הישר ואת מציאותה של התקופה ההיא, תמונה שאפשר לתרגמה ללשון ההיסטוריה, הגיאוגרפיה והאסטראטגיה של התקופה הנידונה? שוב, אין השאלה כאן מה מידת האמת ההיסטורית בפרשת הכיבוש של ספר יהושע. שאלה כגון זו אינה ניתנת, לדעתי, לתשובה מדעית, אלא היא שייכת לתחום האמון, השקפת העולם, האמונה וההרגשה. מה שבאמת התרחש כאן בימים ההם, לא ייודע ולא יבורר לעולם במסגרת המחקר ובכליו. מה שאפשר לברר בתחום היכולת המדעית הוא כאמור לעיל: ההיתה לנגד עיני המחבר תמונה סבירה של כיבוש הארץ?

תיאור ברור וממצה של קרב אחד, ואפילו לא מכריע, מחייב כתיבת מאמר ארוך ומפורט פי כמה מכל פרשת הכיבוש שבספר יהושע.¹ מובן אפוא, כי כדי לתאר כיבוש ארץ בשנים-עשר פרקים קצרים, יש להפוך את כל הפרשה לתמצית מרוכזת, מצומצמת ומחושבת היטב. תיאור מעין זה חייב לנקוט סכימאטיזאציה גמורה של כל מערכת המאורעות. פרשת הכיבוש היא, לדעתי, תמצית קצרה מאוד של ההתרחשויות הערוכות בתוך סכימה מחשבתית-ספרותית שקולה. הבה נתבונן באותה סכימה.

* [עוד על נושא זה לפי השקפת המחבר, ראה בערך "יהושע", אנציקלופדיה עברית, יט, ירושלים תשכ"ח, בפרט טורים 234–235.]

1 ראה: י' ירין, "אספקטים צבאיים וארכאולוגיים בתיאור כיבוש הארץ בספר יהושע", בתוך: עיונים בספר יהושע, ירושלים תש"ך, עמ' 71–100.

פרק ה פותח: "ויהי כשמע כל מלכי האמרי אשר בעבר הירדן ימה וכל מלכי הכנעני אשר על הים את אשר הוביש ה' את מי הירדן מפני בני ישראל עד עברם, וימס לבכם ולא היה בם עוד רוח מפני בני ישראל". תגובתם של יושבי הארץ על חדירת ישראל היא כאן תדהמה. כסימנה של תדהמה זו חל השלב הראשון של הכיבוש: לכידת יריחו (פרק ו) והעי (ז-ח), ערי ממלכה שהמתינו באפס מעשה לכואם של ישראל, ומשהגיעו ישראל לשעריהן, הרי עמדו על נפשן כל אחת לעצמה עד שנפלו ונלכדו.

השלב השני פותח בניסוח דומה לפסוק הפתיחה הנ"ל של השלב הראשון. ללמדך, בשני שלבים של עלילה אחת הכתוב מדבר: "ויהי כשמע כל המלכים אשר בעבר הירדן בהר ובשפלה ובכל חוף הים הגדול אל מול הלבנון, החתי והאמרי, הכנעני, הפרזי, החוי והיבוסים. ויתקבצו יחדו להלחם עם יהושע ועם ישראל פה אחד" (ט, א-ב). תגובתם של יושבי הארץ בשלב זה, אחרי שהתאוששו מתדהמתם, היא התארגנות. הם מתקבצים יחדיו פה אחד, הם יוזמים, מחבלים תחבולות, הם אומרים לצאת לקראת ישראל, להציל עצמם במאורגן ובמחושב.

שלב שני זה מתחלק לשלושה שלבי משנה, הפותחים שלושתם באותה מלה, המקשרת והמבריחה את עלילת הכיבוש מן הקצה אל הקצה, הלא הוא הפועל שמע.

1. "וישבי גבעון שמעו את אשר עשה יהושע... ויעשו גם המה בערמה..." (ט, ג-ד). יושבי גבעון (כלומר: ארץ גבעון על כל עריה, הש' ט, יז) מקדמים פני הרעה ומחבלים תחבולת ערמה כדי להינצל.
2. "ויהי כשמע אדני-צדק מלך ירושלם... וישלח... אל הוהם מלך חברון ואל פראם מלך ירמות ואל יפיע מלך לכיש ואל דביר מלך עגלון לאמר: עלו אלי ועזרני... ויאספו ויעלו חמשת מלכי האמרי... הם וכל מחניהם... וילחמו" (י, א-ה). כאן מתאחדים חמשת מלכי ההר בדרום, כדי להציל את עצמם ואת ארצותיהם.
3. "ויהי כשמע יבין מלך חצור וישלח אל יובב מלך מדון... ואל המלכים אשר מצפון בהר ובערבה... ובנפות דור מים... ויצאו הם וכל מחניהם... ויחנו יחדו אל מי מרום להלחם עם ישראל" (יא, א-ה). כאן מתאחדים יושבי הצפון, בהנהגת יבין, להדוף את ישראל ולמגרר.

הצד השווה בשלושת שלבי המשנה הוא היזמה המאורגנת של יושבי הארץ לקדם פני הרעה במאורגן ובמתוכנן, במלחמה או בערמה.

שלב התדהמה מקיף, כאמור, את הפרקים ה-ח. שלב התגובה היזומה והמאורגנת מקיף את הפרקים ט-יא. לעומת אלה, משמשים ארבעת הפרקים הראשונים שלב של הכנה. כאן מעביר הכתוב לנגד עינינו את המתרחש במחנה ישראל פנימה, המחנה המתכוון לחדור אל ארץ כנען: התמנתו של יהושע בדבר ה' ובהסכמת העם, פרטים ארגוניים, כריתת הירדן וכו'. כללו של דבר, פרקים אלה מכוונים את מבטו של הקורא כלפי פנים, אל מחנה ישראל, אגב הצצה חטופה לעבר הצד שכנגד (המרגלים ביריחו, פרק ב).

נמצא, שלפנינו כאן שלושה פרקים של עלילת הכיבוש: פרק פתיחה, המעמידנו בתוך מחנה ישראל הפולש לתוך ארץ כנען (א-ד); פרק שני (ה-ח), המראה את ישראל כנענן מול יושבי הארץ הנדהמים וחסרי הישע; פרק שלישי (ט-יא), המתאר את ישראל מול הכנענים, שהתאוששו והתייצבו בשער.

מבנה ספרותי-סכימאטי זה מסתבר בהחלט. זהו מהלכן הטבעי של מרבית ההסתערויות והפלישות מסוג זה. התגובה הראשונה היא, בדרך-כלל, תדהמה, ואילו אחר-כך מתאוששים הנתקפים ומשיבים מלחמה שעה.

מבחינה ספרותית-אמנותית מחייב ההיגיון לפתוח את העלילה בתמונת מחנה ישראל העולה על כנען. גם שלושת סעיפי-המשנה של ההתאוששות הכנענית ערוכים במסגרת של סכימה המקיפה את דרום הארץ, את צפון הארץ וסוג שונה של תגובה בלתי-מלחמתית (הגבעונים), אך יזומה ושקולה ומאורגנת. שלושת שלבי-משנה אלה נכתבו, כפי הנראה, לפי סדר התרחשותם, אך ייתכן שיש כאן גם הדרגה סכימאטית. הגבעונים נכנעו. מלכי הדרום נלחמו, אך מלחמתם — בכלי הנשק הרגילים — היתה מכוונת מלכתחילה כנגד הגבעונים "הבוגדים" (י, ד-ה), ולא כנגד ישראל במישרין. מלכי הצפון נועדו מלכתחילה להילחם ביהושע (יא, ה) והם נלחמו בסוס ורכב.

ומכאן להיגיון האסטראטגי.

תחילה לכיבוש היתה יריחו, והרי זה אינו צריך הסברה רבה. כבר אמרו חכמים (במדבר רבה טו, טו): "יריחו נגרא של ארץ ישראל". איש חברון, דביר או אדוריים, ואפילו ערד ובאר-שבע, שרצה ללכת לדיבון או לערוער אשר על שפת נחל ארנון בעבר הירדן, לא הלך מעולם היישר בכיוון הקו האווירי הקצר, כי אם עלה לירושלים וירד ליריחו, עבר את הירדן ועבר דרך "ארץ מידבא" למחוז חפצו, בדרך ארוכה פי שלושה וארבעה — למען לא יצטרך לעבור דרך מדבר יהודה התלול והצחיח, לחצות את ים המלח ולעלות במעלה הר העברים או הר מואב הקשה והמסוכן. יתר על כן, גם צפונה מירושלים אין מעבר נוח לעבר הירדן עד אדם העיר. אף שם המורדות משני עברי הירדן תלולים וקשים, ואין דרכים טובות. נמצא, שכל מחציתה הדרומית של הארץ מתקשרת עם עבר הירדן דרך יריחו. המחזיק ביריחו מבטיח לעצמו את הקשר (וקשר הוא תנאי קודם לכל התקדמות צבאית). במקרה דגן הבטיח אפוא יהושע לעצמו את הקשר בין אוכלוסי ישראל (והצבא שהופקד, בלא ספק, לשמרם) שנשארו בעבר הירדן, לבין צבאות ישראל המתקדמים מערבה. מאידך, ניתק את הקשר בין יושבי כנען (שנטו אחר-כך להתאחד ולהיעזר זה בזה מול יהושע) לבין בעלי ברית אפשריים בעבר הירדן (גם עמון ומואב ומדין התאחדו בשעתם).

שנייה לכיבוש היתה העי. נעיר כאן בשולי הדברים, כי לבטי הארכיאולוגים המקראיים בעניין כיבוש העי אינם אלא לבטי שווא.

אמת, כי הגב' קראוזה-מרקה חפרה באתר א-תל, הסמוך לבית-אל, ולא מצאה שם שרידים מתקופת יהושע. נאמנה עלינו מסקנת החופרת, כי בא-תל עמדה עיר באלף השלישי לפה"ס, שחרכה סמוך לשנת 2000. בימי יהושע לא היתה זו אפוא אלא תל חרבות קדום. ברם, מי זה מחייב לומר כי שם היתה העי? להשערת אולברייט-גרסטנג קדמו שלוש-ארבע הצעות זיהוי אחרות באותה סביבה. ארנסט סלין, שסייר שם כשלושים שנה לפני החפירות הנ"ל וספר יהושע פתוח בידו, הגיע לידי המסקנה, כי אין להכריע אם עמדה העי בא-תל או בתרבת-חיאן הסמוכה — אלא על-פי חפירות.

הנה חפרו והוכרע הדבר, כי לא בא-תל היתה העי, כי אם בתרבת-חיאן או בתל אחר מן התלים שהוצעו בסביבה.

הנה אומר הכתוב בפרק ז: "וישלח יהושע אנשים... העי אשר עם בית און מקדם לבית אל" (ב). הרי שלושה מקומות מגויים. לקמן בפרק ח, כשהצליחה תחבולת יהושע, נאמר: "ויזעקו כל העם אשר בעיר לרדף אחריהם... וינתקו מן העיר. ולא נשאר איש בעי ובית אל, אשר לא יצאו אחרי ישראל" (טז–יז). הרי שני מקומות בלבד. ויושבי בית און מדוע לא רדפו? הווה אומר, כי רק בשני המקומות הנזכרים היו יושבים, ואילו בית-און לא היתה נושבת. היא היתה חרבה בתקופת יהושע. הכתוב מציין: "העי אשר עם בית און", ללמדך שהעי היתה סמוכה לחורבה גדולה ובולטת ששמה בית-און. אם חפרה יהודית קראוזה בא-תל הגבוה והבולט וגילתה שהיה שם תל-חרבות בימי יהושע, אות היא שמצאה את שרידי בית-און, שגם לפי רמז הכתוב חרבה היתה באותה שעה.²

מכל מקום, אין ספק שהעי היתה אי-שם מזרחה לבית-אל (לא בא-תל) בסביבות דיר-דבואן, ויהושע עלה לשם דרך ואדי-נועימה. ברם, השאלה היא: מה ראה לעלות מיריחו אל העי? אין ספק שכל צבא בימינו היה עולה מיריחו לירושלים, ולא היה מייחס כל חשיבות לכיבוש העי. התשובה נעוצה במציאות היישובית של התקופה. כידוע, פוסחת פרשת הכיבוש על הר אפרים. בפרקים ו–י הגבול הצפוני של הכיבוש הוא העי, ואילו בפרק יא מתחיל הכיבוש בקו נגב–כנרת–דור. כל השטח הגדול שביניהם אינו נזכר בעלילת הכיבוש. טעמה ונימוקה של עובדה זו אנו למדים מפרק יז. יהושע אומר שם לבני יוסף, שנאחזו בשטח הנידון: "כי הר יהיה לך, כי יער הוא ובראתו" (יז, יח).

הר אפרים לא היה נושכ ברובו בתקופת הכיבוש. היתה זו ארץ יערות בעיקרה. ראה לכך גם מפרשת מכירת יוסף, הדנה בשטח שכם–דותן. כאשר נמסרה ליעקב הכתונת הטבולה ברם, אמר (והאחים עשו את אשר עשו, כי ידעו מראש, שזו תהיה המחשבה-המסקנה): "חיה רעה אכלתהו טרף טרף יוסף" (בר' לז, לג). מסקנה ספונטאנית זו נבעה, כמובן, מן המציאות הידועה של התקופה. משלחת האריות, שהתרכו אחרי תורבן שומרון (מל"ב יז, כד–כו) היתה כנראה ההתפרצות-המרידה האחרונה של היער הקדום ביישוב הרוחק את רגליו. מציאותה של ארץ יערות לא נושבת ברובה בתחומי מרכז הארץ משתקפת יפה גם במקורות חוץ, כגון רשימות כיבושיהם של מלכי מצרים בתקופת הממלכה החדשה ואיגרות תל אל-עמארנה. ואין כאן מקום להאריך בזה.

מעתה נבין מה העלה את יהושע מיריחו לעי דווקא ולא לירושלים. מבצע צבאי — כמו כל פעולה אנושית — נמדד ונבחן בשניים:

1. מהו המחיר, כלומר: מה שיעור המאמצים, הקרבות, האבדות שהמבצע דורש? ככל שימעטו הללו, יעלה ערך המבצע.
2. מה שיעור ההישגים, התוצאות הצפויות? ככל שירכו אלה, יעלה ערך המבצע.

2 מאמר מצוין, המלכן ומברר בעיה זו עד תומה, ראה: י"מ גרינץ, מוצאי דורות, תל אביב תשכ"ט, עמ' 278–289.

נזיהו העי כח' איתל עדיין רוח במחקר על אף אי-התאמתו לנתוני המקרא. ראה למשל י" פינקלשטיין, הארכיאולוגיה של תקופת ההתנחלות והשופטים, תל-אביב 1986, עמ' 63–66. לדעות אחרות שהוצעו ראה הפניות האחרונות בביבליוגרפיה של ג"א קלווי, אנציקלופדיה חדשה להפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל, ג, 1992, עמ' 1176, והחומר שריכוזו ש' ריקלין, הצעה חדשה לזיהוי העי, מחקרי יהודה ושומרון ה, אריאל–תל-אביב 1996, עמ' 27–32.

ננסה את הדבר בלשון דורנו ובמושגיו, ונניח כי יהושע שוקל ביריחו, מה יהא הצעד השני של הכיבוש על-פי המידע והידיעות אשר בידו (ופעילות המודיעין שלו היתה אינטנסיבית למדי, עיין פרק ב ותחילת פרק ז ועוד). הוא יודע שלפניו שתי אפשרויות: ירושלים או העי. הוא שואל, מה שיעור המאמצים הדרושים לכיבוש ירושלים. התשובה היא: הרבה מאוד. ירושלים (שלא נכבשה עד ימי דוד) היא בצורה מאוד. היא עלולה לסבך את צבאות ישראל במצור ממושך ויגע על כל הכרוך בו, ולאחר הכול סיכויי כיבושה אינם מרובים. ובמקרה של הצלחה, מהם ההישגים הצפויים? עיר ממלכה אחת והשטח המצומצם של מדינת ירושלים.

לעומת זאת, העי אינה חזקה ביותר. כלשון מרגליו של יהושע: "אל יעל כל העם, כאלפים איש או כשלשת אלפים איש יעלו ויכו את העי, אל תיגע שמה את כל העם כי מעט המה" (ז, ג). מה שיעור ההישגים הצפויים מכיבוש העי? עצום. כל הר אפרים, כל ארץ היערות שבין העי לבין עמק יזרעאל תיפול בידי כובשי העי. על-ידי כיבוש העי הושלם למעשה חלק נכבד של כיבוש הארץ ונפתח פתח רחב להתנחלות הישראלית, שהיא תכלית הכיבוש. יתר על כן, תפיסת הר אפרים ניתקה את הקשר בין הדרום לצפון. גם מלכי הדרום המתכוננים להתנגון וגם מלכי הצפון האומרים לעמוד על נפשם במאורגן, יוצרכו לעשות זאת לחוד, ולא כולם יחד מקצה ועד קצה. כשם שניתק יהושע את חבל ההר הדרומי מעל עבר הירדן, כן ניתקו עתה מעל צפון הארץ.

חשיבות יתרה נודעת גם לרשימת הערים במלחמת הדרום (י, כח–לט): תחילה מקוה, לבנה, לכיש, עגלון. לבנה-תל-צאפי היא משלט בולט לעין במבואו של היובל הצפוני של נחל סוכריר (= נחל לכיש) בואך מן החוף לעמק האלה ומשם בית-לחם. לכיש היא עיר מפתח ידועה במבוא היובל הדרומי של נחל סוכריר. היא שולטת בדרך אשקלון-חברון העוברת באותו יובל, במקום שהיא מצטלבת עם דרך בית-חורון-עזה. לגבינו חשובה כאן העובדה, כי גם היא עיר מבוא מארץ החוף אל ארץ ההר. דומה להללו — אם כי אינה חשובה כמוהן — היא עגלון-תל-חסי, עיר מבוא על שפת נחל חסי (= נחל שקמה). הצד השווה בשלוש הערים הנזכרות, שהן שומרות מבואות ההר. כולן עומדות במקום שאחד הנחלים פותח שער מן החוף אל ההר. מסתבר, כי גם הרביעית, שאין מקומה ידוע ומוסכם — מקדה — היא מן הסוג הזה. ייתכן שהיא תל-בטאשי, שלא זכה עד כה לזיהוי מוסכם, מערבה לבית-שמש במבוא נחל שורק.

שורה זו של כיבושי מבואות ההר אינה מקרית, וכבר עמד רייט על ההיגיון הצבאי-הגיאוגרפי שבה. לדעתי, זהו רק חלק של כל המערך. כשם שניתק יהושע את מערב הארץ מעל מזרחה, כך ניתק אחר-כך את הדרום מעל הצפון. הצעד האחרון לקראת גמר הכיבוש היה ניתוק חבל ההר הדרומי מעל ארץ החוף על-ידי כיבוש ערי המבוא.

עתה, משבודד חבל ההר מעל כל אפשרות של עזרה מן החוף, לכד יהושע את חברון ואת כל עריה, את דביר ואת כל עריה (י, לו–לט) וחסם את כל פנים הארץ עד קדש ברנע (י, מא). עם סיומה של מערכה זו שלט יהושע בכל ארץ ההר מקצות הנגב ועד עמק יזרעאל. מלחמת הצפון, המתוארת בקיצור נמרץ (יא, א–טו), שברה את ההתנגדות המאורגנת בקנה מידה גדול. מה היו הכיבושים הממשיים, לא פירט הכתוב, אולי משום שאחיותם של ישראל בצפון היתה בעת הכיבוש רופפת יותר מדרום. מכל מקום, יש היגיון היסטורי צבאי

רב בהדגשת העובדה, כי ישראל כבשו את חצור והחריבוה, "כי חצור לפנים היא ראש כל הממלכות האלה" (יא, י). לאור חפירות חצור ולאור הכריקה היסודית של מקומה ומעמדה ערב הכיבוש, מובן היטב שהמחץ הישראלי והמאמצים של הכובשים כוונו דווקא לחצור, כדי להתיז ראשו של האויב ולשתק את התנגדותן המאורגנת ויזמתן של ערי הכנעני המרוכזות, שנשארו קיימות אחרי מלחמת הצפון.

ספר יהושע אכן טבוע כולו בחותם הנבואה ורעיונותיה. הספר לא נכתב לשם הוראת היסטוריה ואסטרטגיה. אולם נראה אפוא, כי לנגד עיני מחבר הספר, כמות שהוא לפנינו, עמדה תמונת-תכנית הגיונית של כיבוש הארץ. תמונה זו תואמת את ההיגיון הצבאי של התקופה ומציאותה של הארץ בימים ההם.